

М. М. ФЕЩЕНКО
НОВІ СЛОВА ДЛЯ НОВИХ ПОНЯТЬ

Лексика, як відомо, відбиває те нове, передове, що з'являється в нашому житті. Поява багатьох нових слів і термінів пов'язана із змінами форм державного управління, суспільного життя, із змінами у свідомості людей, з науково-технічним прогресом, розвитком міжнародних зв'язків тощо. Проте словниковий склад мови може збагачуватися не лише за рахунок нових слів, а й за рахунок переосмислення вже існуючих, в результаті розвитку нових значень старих слів, через зближення, поєднання частин двох подібних слів, форм, виразів. Великі успіхи в розвитку науки і техніки, зокрема в освоєнні космосу, викликали до життя появу значної кількості нових слів. Візьмімо, наприклад, добре всім знайоме слово *космос*, яке здавна вживається у значенні «світ», «всесвіт». З початком космічних польотів словник української мови інтенсивно поповнився за рахунок новоутворень, пов'язаних із словом *космос*, напр.: *космодром*, *космологія*, *космонавтика*, *космофізика*, *космохімія*, *космоцентр* та ін. 13 квітня 1961 р. на сторінках газет і журналів, присвячених польоту Юрія Гагаріна в космос, з'явилося слово *космонавт*, утворене за аналогією до вже існуючих слів. Другий компонент цього неологізму **-навт** (у складних словах відповідає поняттю «той, хто плаває») є складовою частиною давно відомого нам слова *аргонавт* — легендарний герой, який здійснює морські подорожі в невідомі країни. Прозору внутрішню форму має також і неологізм *аеронавт*, який вживається на означення людини, що здійснює політ на апаратах, легших за повітря, напр.: «Над Північним океаном, В гострій птичій далині, Прокладають путь сувору Молоді *аеронавти*» (М. Рильський). Порівняно новим запозиченням з компонентом **-навт**, не засвідченим давнішими словниками, можна вважати слово *астронавт*, перша частина якого **астро-** у складних словах відповідає поняттям «зоряний», «пов'язаний з небесними тілами». В українську мову цей іменник прийшов з англійської, в якій він був створений для найменування американських космонавтів. Пор.: «А що ж означає слово «*астронавт*»? Те ж саме, що і «*космонавт*» («Наука і суспільство»); «Влітку цього року група американських *астронавтів* була в Зоряному містечку, де опрацювала спільні дії з радянськими *космонавтами* при переході з шлюзової камери в космічний корабель «Союз» («Веч. Київ»). Іменники *космонавт* і *астронавт* є абсолютними синонімами, які відрізняються між собою лише національно-локальним забарвленням. Зрідка іменник *астронавт* може розширювати свої функції, вживаючись у мові з певною стилістичною метою, напр.: «У багатьох дітей в руках плакати «Хочемо в космос!», «Будемо *астронавтами!*» («Рад. Україна»).

Неологізми, аналогічні до *аргонавт* — *космонавт*, і за значенням можуть бути досить різноманітні, напр.: *геонавт* — «дослідник надр землі», *океанавт* — «дослідник глибин океану». Вони вживаються в газетних і журнальних публікаціях, напр.: «Через спеціальний шлюз *океанавти* вирушатимуть у подорож по дну» («Наука і суспільство»).

В одному словотвірному ряду з розглянутими назвами стоїть і слово *акванавт* та його синонім *гідронавт*, в яких перша частина відповідає поняттю «водний» (*акванавт*, *гідронавт* — «дослідник морських глибин»), напр.: «*Акванавтам* пощастило побачити і сфотографувати чимало сценок та поєдинків, що відбуваються на дні океану» («Веч. Київ»). Деякі з цих неологізмів мають і похідні утворення — іменники *аеронавтика*, *акванавтика*, *астронавтика*, *космонавтика*: «Спортивна *акванавтика* швидко перетворюється на конче потрібну в народному господарстві професію, нерозривно пов'язану з океанографічною наукою» («Наука і суспільство»). Перші частини цих складних слів **аеро-**, **аква-**, **арго-**, **астро-**, **гео-**, **гідро-**, **космо-**, **океа-** сприймаються як різні означення до повторюваного в усіх назвах **-навт**. Таке закріплення другого компонента складних слів за цими новоутвореннями можна розглядати як приклад групової аналогії (пор. назви ягід у російській та українській мовах: рос. *брусника*, *голубика*, *ежевика*, *земляника*, *клубника*, *костяника*, *черника*; укр. *горобина*, *журавлина*, *малина*, *ожина*, *шипицина*).

У листопаді 1970 р. автоматична станція «Луна-17» здійснила м'яку посадку на Місяць,

доставивши на нього самохідний апарат «Луноход-1». Тоді ж в українській мові з'являється нове слово *місяцехід* — самохідний апарат для дослідження поверхні Місяця, напр.: «Місячний ґрунт досить щільний, хоча й дуже нерівний за структурою. А тому багато спеціалістів у всьому світі вважають, що *місяцехід* доцільно ставити на ноги» («Знання та праця»).

Неологізм *марсохід* своїм лексичним значенням пов'язаний і асоціюється з власною назвою планети Марс і тим самим аналогічний слову *місяцехід*. Іменник *марсохід* виступає у мові здебільшого стилістично забарвленим і функціонально обмеженим, через що він часто супроводжується лапками, напр.: «В майбутньому автоматичні станції так само успішно опустяться і на поверхню Марса, Меркурія, Венери... З їх люків виповзуть автоматичні рухомі пристрої, які називатимуться... «*марсоходами*» («Веч. Київ»). А для найменування машини, призначеної для пересування на інших (поза землею) планетах була створена назва *планетохід*: «У хлопчиків і дівчат, що захоплюються космонавтикою, великий інтерес викликає модель *планетохода*» («Веч. Київ»). Слова *місяцехід*, *марсохід*, *планетохід*, маючи досить прозору внутрішню форму, утворені за граматичною аналогією до *всюдихід*, *льодохід*, *самохід*, *снігохід* та ін., що мають словотвірні моделі, які викликають асоціації з «ходом». Поява цих неологізмів зумовлена, звичайно, прагненням якомога точніше охарактеризувати нові предмети.

Розгляньмо однотипні інтернаціональні слова *отель*, *мотель*, *ротель*, об'єднані спільним компонентом *-тель*. Українській мові слово *отель* відоме давно, воно часто зустрічається в художніх творах письменників дожовтневого періоду. У найновіших лексикографічних працях, зокрема в тлумачному Словнику української мови, цей іменник подається вже з ремаркою заст. (застаріле) як термін, що відходить до пасивного складу лексики, оскільки в процесі розвитку мови він дістав синонімічний варіант *готель*. Назва *отель* запозичена з французького *hotel* і в українській мові набула категорії роду (чоловічого), дістала відмінкові закінчення, напр.: «Ми власне стояли вже перед входом у сад *отелю* «Россия» (Леся Українка). Іменник *отель* має загальнономвне поширення. Засвідчено його похідне утворення — прикметник *отельный*, напр.: «Звісно, коли мати діло тільки з *отельними* посіпаками..., то можна розчаруватися кожному народові» (Леся Українка).

У зв'язку з розвитком міжнародного автотуризму з'являються відповідні нові слова. До інтернаціональних термінів, утворених із запозичених компонентів, можна віднести неологізм *мотель* (від *мотор* і *готель*) — «готель на автостраді для відпочинку (ночівлі) туристів і заправлення, лагодження автомобілів, мотоциклів, якими вони подорожують» (УРЕС). Слово *мотель* швидко входить у нашу мову і засвідчене вже на сторінках газет і журналів у формі множини, напр.: «Щоб забезпечити мандрівників усім необхідним, ведеться широке будівництво туристських баз, готелів, *мотелів*» («Знання та праця»). Цей неологізм в українській мові вперше було зафіксовано в 1967 р. в «Українському радянському енциклопедичному словнику». Іменник *мотель* у тому чи іншому фонетичному оформленні дістав поширення в багатьох європейських мовах.

Зовсім новим в українській мові, не засвідченим жодним словником, є слово *ротель* — «готель на колесах». Звичайно, формування неологізмів *мотель* і *ротель* відбулося під структурним впливом *о + тель*: *мо + тель*, *ро + тель*. У цих інтернаціональних словах компонент *-тель* виступає як словотвірний елемент із значенням «приміщення»¹.

Розглянемо іншу групу слів, що також виникла за однією моделлю і має спільну частину *-пед*, яка в українській мові виявилася продуктивним словотвірним елементом. Компонент *-пед* (від латинського *pes, pedis* — «нога») у нових термінах, утворених за аналогією до вже існуючих слів (напр., *велосипед*), зберігає значення руху. Значення компонента *-пед* настільки прозоре, що з його допомогою в сучасній мові продовжують виникати все нові й нові утворення. Так, на сторінках газет та журналів останніх років з'явилися такі слова, як *мотовелосипед* (велосипед з мотором) і *мотопед* у значенні *moped* (легкий малопотужний мотоцикл з педалями, скорочення слів: мотоцикл педальний), напр.: «Верховина-4» — так

¹ Див.: Брагіна А. А. Неологизмы в русском языке. М., 1973, с. 186.

називається новий *moped*, випущений Львівським мотозаводом» («Рад. Україна»); «Десятки тисяч киян з настанням весни і літа виїздять у приміську зону на своїх *mopedaх*, *velosipedax* і *мотовелосипедах*» («Веч. Київ»). Спільна частина **мото-**, **мо-** (у значенні **мото-**) в наведених словах відповідає поняттям «моторний», «той, що рухається з допомогою мотора», вказуючи на те, що джерелом руху в цих машинах є мотор (пор. також *мотовоз*, *мотопоїзд*, *мотопомпа*, *моторолер*, *мотофелюга*, *мотоцикл*). Група слів з постпозитивним компонентом **-пед** збагатилась новим неологізмом *roped* — роликова педаль (тренувальний прилад), утвореним шляхом аббревіації. Компонент **-пед** може бути складовою частиною слів, які осмислюються як найменування певного виду транспорту. Проілюструємо кількома прикладами появу терміна *гідропед* на сторінках періодичної преси за 1974—1976 рр., напр.: «У центральних курортних зонах узбережжя Дніпра, в його численних затоках відкриваються бази прокату човнів і *гідропедів*» («Веч. Київ»); «На постійно діючій виставці Харківського художньо-промислового інституту є чому дивуватися: ліфтомобіль і *гідропед*» («Роб. газета»). Наведені ілюстрації свідчать, що при виникненні подібних слів-неологізмів важливими бувають не тільки граматичні аналогії, а й лексичне значення слова. Постпозитивні компоненти **-навт**, **-тель**, **-пед** у розглянутих словах набули самостійності, певного лексичного значення. Кожне нове явище, нове поняття викликають появу нових слів і термінів, які, пройшовши випробування на стійкість, входять до активного складу лексики української мови.